

ЦУБЕНКО В.Л.

ОСОБЛИВОСТІ МІСТОБУДУВАННЯ НОВОРОСІЙСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ПОСЕЛЕННЯ КАВАЛЕРІЇ (1817-1857)

У статті розглядаються особливості процесів архітектурно-планувальної композиції і забудови міст: Новомиргорода, Новогеоргіївська, Вознесенська, Єлисаветграда.

З проголошенням незалежності України у 1991 р. настали часи духовного і культурного відродження країни. Протягом останніх десятиліть все більше уваги приділяється регіональній історії та архітектурі. Вивчення історичного минулого окремих регіонів і містобудування дає можливість достатньо повно дослідити загальний історичний процес і вітчизняну архітектурну спадщину. Одним з аспектів вітчизняної регіональної історії є вивчення архітектурної минушини Південної України. Фактично малодослідженою темою з історії містобудування у військових поселеннях кавалерії в Україні є проблема вивчення особливостей та архітектурно-планувальної композиції міст Новоросійського військового поселення кавалерії (1817-1857). Отже, метою даної статті є висвітлення особливостей процесів архітектурно-планувальної композиції і забудови міст: Новомиргорода, Новогеоргіївська, Вознесенська, Єлисаветграда Новоросійського військового поселення кавалерії. Автор у своїй публікації спирається на дореволюційні статистичні описи Херсонської губернії [4]. Джерельна база дослідження представлена також архівними матеріалами, що знаходяться у Центральному державному історичному архіві м.Київ та державному архіві Одеської області.

Територіально Новоросійське (Херсонське) військово поселення кавалерії розміщувалося у Катеринославській і Херсонській губерніях, а складалося з 4 міст і ще 131 населеного пункту. Так, у 1817 р. до складу Новоросійського військового поселення увійшло місто Вознесенськ, у 1819 р. - Новомиргород, у 1820 р. - Крилів, що у 1834 р. було перейменовано у Новогеоргіївськ, у 1828р. - Єлисаветград [10, арк.4, 8; 11, арк.25, 26]. У плануванні вибраної території міста передбачалося її зонування. Вперше в практиці будівництва проект забудови передбачав комплекс будівель, включаючи низку адміністративних, житлових і господарських споруд [9, арк.232-233].

Основною була житлова зона з громадським центром. Крім неї, планувалася виробнича зона. Житлова зона з громадським центром включала житлові квартали з житловими будинками, побутові установи, зелені насадження загального користування та вулиці. Під житлову зону відводилася краща частина території, в її плануванні передбачалося розміщення компактного типу забудови у вигляді кварталів, що оптимізувало умови облаштування вулиць і тротуарів. У центрі міста розміщувалися різноманітні установи, магазини, готелі. Громадський центр включав площу, адміністративні будівлі. Далі розташовувалися казарми, школи і медичні установи, у скверах і вздовж вулиць - зелені насадження. Казарми будували згідно із затвердженим планом на відкритій місцевості поблизу водойм, щоб кантоністи влітку мали можливість купатися, навчатися плавати [8, с.56]. Неподалік від казарми розташовували баню, город і сад, де працювали кантоністи.

Територія під парк передбачалася з використанням існуючих зелених масивів. Виробничу зону, де розміщувалися заводи, підприємства для переробки сільськогосподарської продукції, майстерні, склади тощо, планували за межами житлової зони.

У центральній частині Вознесенська знаходилася базарна площа, обсаджена тополями, довкола неї розміщувалися будинки управління, манеж, полкова церква, гауптвахта, шпиталь, розрахований на 150 ліжок, і богадільня [4, с.799-801]. У 1837 р. у місті збудували 2 палаци для прийому членів імператорської родини, столовий зал, оранжереї, театр, триумфальні ворота [1, арк.19]. Військове керівництво потурбувалося також про облаштування парку з фонтаном [4, с.801].

У Новомиргороді знаходилися: 2 кам'яні церкви, 19 вітряків, тупчак, 2 винних погребі, 16 крамниць, готель, 3 постоялі двори, фабрика музичних інструментів, а також мильний,

свічний, цегельний заводи. Поруч із площею знаходилися полкова церква і богадільня. Особливу красу місту надавали державні та приватні сади. Неподалік від міста знаходилися державний парк і ферма [4, с.810]. Перелік будівель міста Новомиргорода Новоросійського військового поселення кавалерії наведений у таблиці.

У Новогеоргіївську знаходилися: 2 православні церкви, каплиця, шпиталь, притулок для бідних. Функціонували 10 крамниць, 3 винні погребі, готель, 4 постійних двори, 24 салотопних, 2 свічно-сальних, 4 цегляних і 2 шкіряних заводи. Кількість млинів становила: 3 водяних, 25 вітряків, 3 тупчаки. У 1857 р. у Новогеоргіївську нараховувалося 745 будинків [4, с.812-813].

У Єлисаветграді переважали кам'яні будинки, криті залізом, більшість з них були двоповерховими. Вздовж вулиць простягалися магазини, погребі, готель, чайні, майстерні, приватні колодязі. У місті були 39 кузень, жандармська казарма, низка приватних будинків, богадільні, приміщення для коней і худоби, якою торгували на ярмарках, а також тут функціонували: повітове училище з підготовчим класом, книгарня та міська лікарня [4, с.787-788, 790].

Важлива роль у військових поселеннях надавалася проектуванню альтернативних варіантів нового будівництва. Тому що, як відомо, від прийнятих проектних рішень залежали витрати на будівництво. Тобто на стадії проектування військово-поселенське керівництво намагалося вирішити проблему ефективного використання ресурсів, зокрема у будівництві. В процесі передпроектних робіт встановлювався попередній кошторис витрат відповідно до фінансових можливостей казни. Іноді розглядалися і аналізувалися декілька варіантів. Однак будівництво державних, господарських і військових приміщень велося повільно, що пояснюється обмеженим виділенням державних коштів. Платня будівельникам була дуже мізерною. Так, вільним цегельникам платили по 8 руб. з 1 тис. цеглин, солдатам видавалося лише 2 руб. за 1 тис.; за тесання каменю замість 50 або 80 руб. на місяць - лише по 5 руб. 90 коп. [6, с.123]. Проте регулярно виділялися кошти на будівництво церков і проведення ремонту в них. Гроші до церковних кас надходили ще з двох джерел - пожертвування від парафіян і від єпархії.

Імперський уряд зробив крок до стандартизації архітектурної композиції храмів. Приводом для цього стало розпорядження Олександра І. Під час відвідання військового поселення у 1818 р. йому не сподобався вигляд тамтешньої церкви. Імператор наказав генералу О.А.Аракчєєву з'ясувати, ким затверджувався план цієї споруди. Коли ж дізнався, що розгляд планів знаходиться в цілковитій компетенції духовної влади, тоді як влада світська не має права втручатися у цю справу, Олександр І звелів, аби кожен план церкви передавався на розгляд Міністерства внутрішніх справ. На виконання монаршої волі Комітетом міністрів було розроблено спеціальне положення про правила влаштування, ремонту і перебудови церков, затверджене вже Миколою І [3, с.155]. Церкви у військовому поселенні будувалися за спеціальним проектом, план якого передбачав форму квадратного хреста, введені були різноманітні формені церковні прикраси із зеленої тканини, розписані золотими квадратними хрестами та формена кругла хоругва [2, с.322-329]. Військове керівництво дбало про ремонт старих церков, щоб повною мірою забезпечити потреби парафіян.

6 грудня 1852 р. у Новомиргороді відсвяткували 100-ліття з дня заснування Миколаївському собору. У цей день на храмове свято після закінчення літургії настоятелем собору протоієреєм Стефаном Патенком було оголошено збір коштів на перебудову собору. Того дня зібрали 500 руб. сріблом. Інспектор резервної кавалерії О.П.Нікітін дозволив використати на перебудову Новомиргородського собору 5000 руб. сріблом з військових коштів; він же безкоштовно надав казенні матеріали і робочих. Протягом 1852-1856 рр. зібрали ще 2000 руб. сріблом добровільних пожертвувань. Начальник 1-8-х округів Новоросійського військового поселення кавалерії К.В.Пістолькорс, задовольняючи відповідне клопотання, виділив з державного бюджету 2703 руб. 31 коп. [4, с.398-399]. 27 червня 1856 р. архієпископ Херсонський і Таврійський Інокентій благословив початок робіт. Перебудова собору закінчилася у 1861 р. Вартість будівельних робіт коштувала 18 тис. руб. сріблом [4, с.394-397].

Таким чином, розглянувши характеристику містобудування Новоросійського військового поселення, можна простежити ряд планувальних архітектурних особливостей регіону. Активне

будівництво призвело до закріплення принципів системності при плануванні об'єктів. Влаштування міст в округах Новоросійського військового поселення кавалерії відбувалося відповідно до затверджених планів і йшло під керівництвом штабних архітекторів. Воно здійснювалося силами військово-будівничих підрозділів армії і робочих рот. Споруджувалися будівлі полкових і дивізійних штабів, господарські заклади, оселі військових поселенців, зводили кам'яні будинки. Проводилося перепланування міст.

Звісно, в обсязі однієї публікації неможливо проаналізувати всі особливості містобудування Новоросійського військового поселення кавалерії. Детальний аналіз потребує щонайменше написання окремої статті по кожному з названих міст. На сьогоднішній день Постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р. міста Новомиргород, Вознесенськ, Єлисаветград (сучасна назва - Кіровоград) внесено до списку історичних населених місць України [7]. Отже, дослідження архітектурного феномену військових поселень кавалерії, очевидно, є ще предметом подальших досліджень та наукового дискурсу.

Перелік об'єктів містобудівного середовища Новомиргорода (1854)

№	Назва будівлі	К-сть	При будівлі	К-сть
1.	Кам'яна церква	2	Кам'яна огорожа	
			Будинок для сторожа	1
			Будинок для продажу церковних свічок	1
2.	Богодільня зі службами	1		
3.	Гауптвахта з платформою	1	Навіс над ящиком	
4.	Будинок начальника дивізії	1	Флігель	
			Флігель для кухні	
			Погріб	2
			Льодовня	
			Стайня з коморою	
5.	Будинок дивізійного лікаря	1	Флігель для кухні	
			Флігель людський	
			Погріб	
			Льодовня	
			Стайня з коморою	
			Каретний сарай	
6.	Будинок полкового командира	1	Флігель для кухні	
			Флігель людський	
			Погріб	
			Стайня	2
			Каретний сарай	
			Сарай	
			Льодовня	
Полкова майстерня				
7.	Взводна стайня	2	Цейхгаузи	2
8.	Дивізійний манеж	1	Казарми	
			Стайні	

9.	Будинок бригадного командира	1	Флігель для кухні	
			Стайні	
			Каретний сарай	
			Комора	
			Погріб	
	Льодовня			
10.	Колодязь	2		
11.	Бесідка	1		
12.	Екзерцицгауз	1		
12.	Казарма для сурмачів	1	Цейхгауз	
13.	Кухня для відкомандированих нижчих чинів			
14.	Кінний лазарет	1		
15.	Будівлі полкового і ділового дворів	6		
16.	Шпиталь	1	Флігель	2
			Баня	
17.	Будинок для квартирування офіцерів	1		
18.	Будівля для кухні	1		
19.	Стайня	1	Каретний сарай	
			Комора	
20.	Будинок окружного командира	1	Будинок для кухні	
			Комора	
			Погріб	
			Льодовня	
			Стайня	
	Каретний сарай			
21.	Сарай для практичних занять школи коновальської вправності	1		
22.	Військово-поселенські будинки для квартирування офіцерів	28	Прибудови	28
23.	Будинки для приїзду начальства	2	Каретний сарай	
			Флігелі для кухні і стайні з каретним сараєм	
24.	Будинок для чергування 4–8 округів поселення	1	Сарай	
25.	Будинок окружного комітету	1		
26.	Будинок для волосного комітету з кантоністськими	1	Флігель для кухні	
			Флігель для майстерні	

27.	Військово-поселенські будинки	13		
28.	Казарма для нижчих чинів терміново-строкової роти	1	Будівля для кухні	
29.	Баня	3		
30.	Відділення для ярмаркових лавок	2		
31.	Ярмарковий кінний загін	1		
32.	Запасний хлібний магазин	1		
33.	Клуня для молотьби хліба	1		
34.	Сарай для зберігання цегли	2		
35.	Цегловипалювальні печі	3		
36.	Печі для випалювання вапна	2		
37.	Сарай для обозу волового парку	1		
38.	Погріб для городніх овочів	1		
39.	Бар'єр навколо палац-парадного місця	1		
40.	Караули при шлагбаумах	2		
41.	Сарай для борошномельного млину	1		
42.	Будинок для архіву окружного комітету	1		
43.	Будинок волосного комітету	1	Стайня	1
			Сарай	1
44.	Цейхгауз для кінської зброї	1		
45.	Будинок для ямщиків	1		
46.	Погріб	1		
47.	Будинок для пральні при шпиталі	1		
48.	Будинок для виносу мерців	1		
49.	Сарай для розміщення хворих в літній період	2		
50.	Казарма для перехідних арештантів	1		
51.	Будинок для пожежної команди	1	Стайня для пожежних коней з навісом для пожежного інструменту	1
52.	Цейхгауз для непорушних запасів з двома відділами	1		

53.	Цейхгауз для інструменту строкової робочої роти	1		
54.	Будинок з кузнею і слюсарнею терміново-строкової роти	1		
55.	Кузня	1		
56.	Цегляний завод	1		
57.	Колодязь з навісом при шпиталі	1		
58.	Колодязь з навісом у дворі окружного комітету	1		
59.	Будинок на кладовищі	1		
60.	Будинок для квартирування волосного начальства	1	Флігель для кухні	1
			Флігель людський	1
			Стайня	1
			Льодовня	1
61.	Майстерня для виготовлення цегли	1		
62.	Караульне приміщення при в'їзді	1		
63.	Школа для військових поселенців, розрахована на 10 дітей	1		

Таблицю складено за даними: ЦДІА України у м.Київ, ф.1331, оп.1, спр.1а, арк.27, 27зв.

1. Державний архів Одеської області, ф.147, оп.1, спр.80.
2. Летопись прихода с.Ольшанки Св.Иоанна Милостивого церкви // Херсонские епархиальные ведомости. Прибавления. - 1891. - №11. - С.374-406.
3. Лиман І.І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII - середини XIX століття / І.І.Лиман. - Запоріжжя, 2004. - 488 с.
4. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния / [сост. полковник А.Шмидт]. - СПб., 1863. - Ч.2. - 878 с.
5. Патенко С. Город Новомиргород, его храмы и духовное управление / С.Патенко // Херсонские епархиальные ведомости. Прибавления. - 1880. - №13. - С.387-403.
6. Петров А.Н. Устройство и управление военных поселений в России: сборник / А.Н.Петров // Граф Аракчеев и военные поселения. 1809-1831. - СПб., 1871. - С.85-308.
7. Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження Списку історичних населених місць України" від 26 липня 2001 р. №878 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/878-2001-п>.
8. Учреждение о военном поселении регулярной кавалерии: [в 2 ч.]. - СПб., 1817. - Ч.2: Особенности установления к устройству военного поселения регулярной кавалерии. - 96 с.
9. Центральний державний історичний архів України у м.Київ (далі - ЦДІА України у м.Київ), ф.1352, оп.1, спр.14.
10. ЦДІА України у м.Київ, ф.КМФ-12, оп.1, спр.104, арк.4, 8.
11. ЦДІА України у м.Київ, ф.КМФ-12, оп.1, спр.105, арк.25, 26.

Цубенко В.Л. Особенности градостроительства Новороссийского военного поселения кавалерии (1817-1857)

В статье рассматриваются особенности процессов архитектурно-планировочной композиции и застройки городов: Новомиргорода, Новогеоргиевска, Вознесенска, Елисаветграда.

Отримано 15.01.2013